

INSTITUUTITALOUSTIETEEN PERUSTEET

www.ace-economics.fi/mvihanto

LUKU 2

**TALOUSTIETEEN ORTODOKSIA
JA MUUT OPPISUUNNAT**

Martti Vihanto

Luku perustuu aikaisempiin julkaisuihin ”Taloustieteen instituutioimmuniteetti ja ankkuroitumisanomalia” kirjassa *Järkäleitä ja kulmakiviä. Instituutiot yhteiskunnassa*, toim. Sulevi Riukulehto. Vaasan yliopisto, Levón-instituutti, Julkaisuja No. 96. Vaasa 2001, s. 86-112 sekä ”Taloustieteen oppisuunnat”, *Katsaus* (Kriittinen korkeakoulu) 2–3/2004, s. 19-25. – Päivitetty 6.9.2011.

Taloudelliset ilmiöt ovat monimutkaisia ja niiden ymmärtämiseksi kaikki lähestymistavat ovat tarpeen. Tässä luvussa tarkastellaan taloustieteen oppisuuntia ja verrataan niitä tieteenalan ortodoksiaan. Sosiaaliset instituutiot ovat kehittyneet ratkaisemaan kiistoja ihmisten välillä ja edistämään yhteistyötä yhteiskunnassa. Ihmisten välisissä suhteissa rationaalisuuden rajoitteilla on keskeinen merkitys. Ortodoksinen taloustiede ottaa rajoitteet vajavaisesti huomioon ja onnistuu selittämään vain osittain instituutioiden syntyä ja toimintaa. Seuraavassa oppisuuntien katsotaan pikemminkin täydentävän toisiaan kuin kilpailevan keskenään, ja dogmatismiin sijaan korostetaan eklektisyyttä kansantalouden toiminnan ymmärtämisessä.

1. Johdanto

Yhteiskuntatieteiden tehtävänä on tutkia ihmistä ja hänen käyttäytymistään osana laajempaa ihmisyyhteisöä. Taloustieteelle leimallisia ja muista yhteiskuntatieteistä usein erottavia piirteitä ovat metodologinen individualismi ja rationaalisuusoletus. Edellinen tarkoittaa, että kaikkia yhteiskunnallisia ilmiöitä selitetään ihmisten käyttäytymisestä käsin joko toiminnan aiottuina tai tahattomina tuloksina. Jälkimmäinen tarkoittaa, että ihmisten oletetaan ainakin pyrkivän toimimaan järkevästi. Metodologinen individualismi on pelkkä menetelmällinen valinta, ja se on erotettava ideologisesta individualismista, jossa yksilöä ihannoidaan aatteellisin perustein yhteisön kustannuksella.

Todellisuuden elämässä ihmiset käyttäytyvät usein epärationaalisesti. Korviaan myöten rakastuminen, sammumisen partaalle juopottelu ja korkeassa kuumeessa riutuminen ovat esimerkkejä tyhmyyksiin altistavista tilanteista. Ne on otettava huomioon taloustieteellisessä tarkastelussa kuten rikos- ja terveystaloustieteessä. Epärationaalisuuksien tarkempi tutkiminen ei kuulu taloustieteen alueeseen, ja niitä pidetään annettuina samaan tapaan kuin vuoroveden vaihteluja. Perusteluja tälle menettelylle ovat tieteiden välinen työnjako ja se tosiasia, että talouden piirissä päättömyyksistä rangaistaan rahan menettämisellä.

Jos taloustieteessä määrittelevänä piirteenä on taloudellisten ilmiöiden selittäminen yksilöiden rationaalisten valintojen tuloksina, se on aina mikrotaloustiedettä. Suhdanteiden ja työttömyyden vaihteluja sekä muita kokonaistaloudellisia ilmiöitä tutkivaa makrotaloustiedettä tarkastellaan tässä kirjassa vain siltä osin, kuin sen mallit ja selitykset ovat mikroperusteisia. Makrotaloustieteen vastuuseen kuuluvat myös tilastolliset päätösmallit, joita tarvitaan muun muassa inflaatioennusteiden laadinnassa ja rahapoliittisten toimien suunnittelussa, mutta ne rajautuvat ulkopuolelle.

Sosiaaliset instituutiot ovat ihmisten käyttäytymisessä ja sen vaikutuksissa esiintyviä säännönmukaisuuksia, jotka ilmenevät laajalti ja pitkään yhteiskunnassa. Monet niistä ovat kansantalouden ja yleisemmin yhteiskunnan toimivuuden kannalta elintärkeitä. Instituutiot voidaan jakaa epämuodollisiin instituutioihin, oikeusinstituutioihin ja hallintainstituutioihin. Esimerkkejä kustakin ovat omien vanhempien kunnioittaminen, Suomen kilpailunrajoituslain kartellikielto ja käteispankki pankki-luotoissa. Instituutio on usein ihmisen toimintaa rajoittava pelisääntö tai toiminnan onnistumista edistävä toimintaohje. Epämuodolliset ja oikeusinstituutiot eroavat toisistaan erityisesti siinä, paljonko niihin voidaan vaikuttaa tarkoituksellisin

toimenpitein, kuinka nopeasti ne muuttuvat, ja mikä on niiden pääasiallinen voimaansaattamismekanismi.

Instituutiot syntyvät valtaosin sen seurauksena, että ihmisten käyttäytyminen on peukalosääntöjen ja muiden heuristiikkojen noudattamista. Heuristisessa päätöksenteossa ihminen toimii samalla tavalla tilanteissa, jotka ovat erilaisia, mutta joissa on samoja piirteitä. Hyvä heuristiikka on toimintatapa, jonka toistamisen on havaittu johtavan hyviin tuloksiin samantyyppisissä päätöstilanteissa. Heuristiikat ovat rationaalisen toiminnan edellytys, sillä ihmisten tietämys on epätäydellinen, heidän tiedonkäsittelykykynsä tai kognitionsa on rajallinen, ja tunteet vaikuttavat heidän ajatteluunsa. Tällaisissa rajoittuneen rationaalisuuden oloissa ei voida edes tietää, mitä kaikkia valinnan vaihtoehtoja on olemassa tai mitä päätöksistä seuraa. Tunteilla tarkoitetaan tässä laajasti mitä tahansa emootioita ja jopa affekteja, jotka aiheuttavat mielihyvää tai mielihäviötä. Positiivisista tunteista on kysymys, kun nauttii elokuvateatterissa jännäristä, tai kun tulipalon syttyessä pääsee teatterista niin pian ulos kuin mahdollista.

Taloustieteen oppisuunnat suhtautuvat ihmismielen rajoitteisiin hyvin eri tavoin. Ortodoksisessa taloustieteessä ihmisillä oletetaan olevan jäsentynyt tietämys kaikista päätöksiinsä vaikuttavista asioista sekä täydellinen kyky käsitellä tätä tietämystä. Tunteiden merkitys päätösten tavoitteissa otetaan huomioon, mutta niiden vaikutus itse päätösprosessiin jätetään mielellään tutkimatta. Rajoittumattoman rationaalisuuden olettamuksenvaraisissa oloissa päätösten voidaan ajatella syntyvän optimoimalla. Päätöksentekijä pystyy laskemaan tavoitteidensa kannalta kulloinkin parhaan vaihtoehdon, tunteet eivät häiritse laskutoimituksia, ja päätöksenteko on kaikin puolin täydellistä. Monesti ihmiset pyrkivät lisäämään aineellista varallisuuttaan, mutta yhtä hyvin hyötyä saadaan mielihyvän tunteista, joita maittava päivällinen tai perhejuhlan tunnelma aiheuttavat.

Monet taloustieteen oppisuunnat pitävät optimointilähestymistä ongelmallisena. Ortodoksisen taloustieteen rajallisuus käy ilmi erityisen selvästi instituutioiden kohdalla. Instituutiot kehittyvät usein parantamaan ihmisten tietämystä ympäröivästä yhteiskunnasta sekä kykyä käsitellä tätä tietämystä eli auttamaan ongelmassa, jotka optimointimalleissa oletetaan jo jollain tavalla ratkaistuksi.

2. Ortodoksisen taloustieteen ajattelutapa

Rajoittumaton rationaalisuus edellyttää toimijalta kolmea asiaa. Hänellä on oltava täydellinen tai ainakin jäsentynyt tietämys kaikista päätöksiin vaikuttavista asioista, hänen kykynsä käsitellä tätä tietoa on oltava täydellinen, eivätkä tunteet saa vaikuttaa hänen päätöksentekonsa yksityiskohtiin. Jäsentynyt tietämys merkitsee, että henkilö tietää, mitä hän ei tiedä, ja hänen tietämättömydellään on selvät rajat. Tietämys ja samalla tietämättömyys on osapuilleen jäsentynyttä, kun lottoaja tietää, että hän tietää pelin säännöt muttei seuraavan arvonnin oikeaa riviä. Kun tiedon käsittelyssä ei ole rajoitteita, kaikki kognition osa-alueet kuten havainnointi, tarkkaavaisuus ja muisti toimivat täydellisesti. Rajoittumattoman rationaalisuuden varaan rakennettua talousteoriana kutsutaan usein lyhyesti rationaalisen valinnan teoriaksi. Nimitys on hieman ongelmallinen, sillä ihmisen käyttäytyminen voi olla sanan kaikissa tavanomaisissa merkityksissä täysin järkevää, vaikka mainitun teorian edellytykset eivät täytyisikään.

Rajoittumattomasti rationaalinen toimija pystyy tekemään päätöksensä optimoimalla. Hän on ikään kuin kaikkietävä robotti, joka laskelmoi kaikkea kaiken aikaa, eikä hän osoita teoissaan minkäänlaista inhimillistä erehtyväisyyttä tai tahdonheikkoutta. Monissa taloustieteen malleissa oletetaan lisäksi, että toimija on kiinnostunut vain lisäämään itsekkäästi omaa materiaalista hyvinvointiaan. Tällainen *homo oeconomicus* käyttää kaikki päivänsä silmät kiiluen rahan keräämiseen ja pitää lepoa vain sen verran, että jaksaa jatkaa viimeiseen henkäykseen asti. Rajoittumattoman rationaalisuuden oletukseen perustuvaa taloustiedettä kutsutaan kirjassa ortodoksiseksi taloustieteeksi. Se on edelleen valtavirtaus taloustieteellisessä tutkimuksessa niin Suomessa kuin lähes kaikkialla muuallakin maailmassa. Oppisuunnan asema on silmiinpistävän vankka oppikirjoissa.

Kaikelle taloustieteelliselle tutkimukselle on oppisuunnasta riippumatta ominaista mallien käyttö. Sen sijaan, että kansantaloudellisia ilmiöitä pyrittäisiin ymmärtämään kerralla ja kokonaisuudessaan, tehtävä pilkotaan mallien avulla hallittavissa oleviin osiin. Kukin malli tai ajatuskoe valottaa vain yhtä tai enintään muutamaa todellisuuden aspektia. Todellisuudesta saadaan näin jäsentynyt kuva, ja päättelyyn tulee taloustieteelle ominaista täsmällisyyttä ja ryhtiä.

Ortodoksisen taloustieteen tarkastelutapaa valaisee yksinkertainen työn kysynnän malli, jossa yritys on palkkaamassa uusia työntekijöitä tai lisäämässä vanhojen työntuntemia. Työntekijöiden ja heidän tekemiensä työtuntien määrää kutsutaan usein

lyhyesti työvoimaksi. Tämä on fysiikasta lainattu termi ja saattaa harhauttaa unohtamaan, että työntekijät ovat inhimillisiä tuntevia olentoja. Heistä on vaarassa tulla taloustieteilijöiden käsissä kuin sähkövoimaa, jota siirrellään paikasta toiseen tuotannon vaihtelujen mukaan.

Tavanomaisessa peruskurssimallissa yritys tietää työnhakijoiden tuottavuuden. Rajoittumattoman rationaalisuuden oloissa päätöksenteko on varsin yksioikoinen. Jotta yrityksen voitot olisivat niin suuret kuin mahdollista, sen kannattaa lisätä työvoiman määrää tunneissa laskettuna niin kauan, kuin työn rajatuottavuuden arvo pysyttelee tuntipalkkaa suurempana. Työn rajatuottavuudella tarkoitetaan sitä tuotoksen määrän lisäystä, joka syntyy yrityksessä työvoiman kasvaessa yhdellä tunnilla. Työn rajatuottavuuden arvo puolestaan saadaan kertomalla lisää tuotettujen hyödykkeiden määrä niiden hinnalla.

Yrityksen omien voittojen kannalta paras päätös saattaa olla samalla koko kansantalouden edun mukainen. Tämän perusteella voidaan jopa väittää, että voittojen maksimointi on yrityksen yhteiskunnallinen velvollisuus. Jos työntekijöitä palkataan liikaa niin, että palkka on rajatuottavuuden arvoa suurempi, talous ei toimi tehokkaasti, ja voimavarat ovat kohdentuneet väärin. Työntekijöiden aika ja työvoiman määrä ovat niukkoja, ja niukkojen resurssien tuhlaus ei ole kansantalouden kannalta järkevää.

Työn kysynnän malli selittää valaisevasti joitakin reaali maailman piirteitä. Edellä johdetusta tuloksesta nähdään vääjäämättä se armoton taloudellinen tosiasia, että jokaisen työntekijän on ansaittava palkkansa vapailla markkinoilla. Raha ei kasva puissa eivätkä kaikki yhteiskunnan jäsenet voi elää toisen elättinä. Myös työttömyydelle saadaan järkeenkäypä selitys. Jos valtio asettaa lakisääteisen vähimmäispalkan markkinoilla vallitsevaa palkkatasoa korkeammaksi, kaikki työntekijät eivät voi millään päästä tekemään niin paljon töitä kuin markkinapalkalla haluaisivat.

3. Instituutioiden ortodoksinen tutkimus

Edellä tarkasteltu työn kysynnän malli ei yksinään riitä selittämään talouden todellisuutta, niin kuin ei sen puoleen mikään muukaan taloustieteen malli. Malli voi olla tästä huolimatta suureksi hyödyksi, sillä siihen vertaamalla saadaan käsitystä monimutkaisten ilmiöiden olennaisista piirteistä sekä jänteveyttä taloustieteelliseen päättelyyn. Sopimuskustannukset ovat yksi mallin ja todellisuuden välisten erojen lähde. Ne määritellään

työ- tai muun sopimuksen toteuttamiseen liittyviksi kustannuksiksi ja luokitellaan yhteydenotto-, seurlonta-, neuvottelu-, toimeenpano-, valvonta- ja täytäntöönpanokustannuksiin. Transaktiokustannusteoriassa sopimuskustannukset ovat erityisen huomion kohteena, ja niitä tarkastellaan seuraavassa lähemmin.

Kun yritys palkkaa uuden työntekijän ja tekee tämän kanssa työsopimuksen, sen palkkamenot kasvavat. Palkkaa vastaavalla rahasummalla olisi määrättömästi muitakin käyttötapoja, joista parasta tunnettua voidaan kutsua sopimuksen varsinaiseksi kustannukseksi. Sopimus aiheuttaa myös sopimuskustannuksia. Työntekijää on esimerkiksi jotenkin valvottava työpäivän aikana, jotta hän tekisi sen mitä on sovittu ja pysyisi yritykselle kannattavana sopimuskumppanina. Valvontakustannuksia aiheutuu työajan seurannasta ja muista syistä johtuen.

Sopimuskustannuksia syntyy jo ennen työsopimuksen allekirjoittamista. Yhteydenottokustannuksia ovat työpaikkailmoitusten laatimiseen kuluva ajan paras vaihtoehtoinen käytötapa ja lehtien laskuttamat ilmoitusmaksut. Koska ne tulevat yleensä pääosin työnantajan maksettaviksi, työntekijän palkka jää pienemmäksi kuin jos työnhakija maksaisi kustannukset. Taloustieteessä tärkeä ekvivalenssijattelu (*< [lat.] aequae* yhtä; *valere* olla voimakas) ilmenee lukemattomissa muissakin yhteyksissä. Rajoittumattoman rationaalisuuden oloissa on jokseenkin yhdentekevää, maksaako työpaikan etsijä vai työnantaja taskustaan yksityisen työnvälitystoimiston perimän palkkion. Silläkään ei ole välityspalkkion todellisen kohtaannon kannalta suurta väliä, kuka näistä kolmesta tilittää palvelun arvonlisäveron valtiolle.

Yhteydenotto-, valvonta- ja muita sopimuskustannuksia alentamaan ja samalla vaihdantaa edistämään on kehittynyt lukemattomia hallintainstituutioita. Tulospalkkaus on esimerkki työmarkkinoilla käytetystä menetelmästä, joka helpottaa työntekijöiden valvontaa. Kun työntekijän palkka riippuu ainakin osittain aikaansaadusta tuloksesta, kannustimet tehdä työtä sovitun mukaan vahvistuvat. Työntekijä saadaan huolehtimaan itse omasta työpanoksestaan, ja työsopimuksen täytäntöönpano tapahtuu ikään kuin itsellään. Edellä tarkastellussa työn kysynnän mallissa tulospalkkausta ei tarvita, sillä työnantaja tietää jokaisen työntekijän tuottavuuden, ja hän voi valita yksinkertaisesti vain työvoiman optimaalisen määrän.

Tulospalkkaus vaikuttaa myös yhteydenottokustannuksiin. Kun työnhakijat tietävät yrityksen palkkausjärjestelmästä, he eivät ota edes yhteyttä tai lähetä hakemuksiaan, elleivät arvioi pääsevänsä vaadittuihin tuloksiin. Tämä vähentää yrityksen työhönottokustannuksia. Säästöt hyödyttävät paitsi yritystä itseään myös sen työnteki-

jöitä, sillä mitä tehokkaammin yritys onnistuu tekemään työsopimuksia, sen korkeampia palkkoja se pystyy maksamaan.

Markkinoiden toiminta ja niillä tapahtuvan sopimusprosessin tehokkuus edellyttävät julkisen vallan olemassaoloa. Jos työnantaja laiminlyö sovitun palkan maksamisen, viime kädessä tuomioistuimen tehtävä on pakottaa työnantaja hoitamaan velvoitteensa ja voimaansaattaa sopimus. Jos oikeusjärjestelmää ei ole tai se toimii kehnosti, työntekijät joutuvat turvaamaan oikeutensa jollakin muulla, todennäköisesti paljon kalliimmalla tavalla, tai eivät uskalla mennä toisen palvelukseen ollenkaan. Sopimusmahdollisuuksia jää hyödyntämättä, ja talouden niukkoja voimavaroja on väärissä käytöissä.

Lakeja ja muita oikeusinstituutioita tutkitaan oikeustaloustieteessä. Alueen tutkimuksessa pyritään erityisesti ottamaan selvää, miten hyviä voimassa olevat lait ovat kansantalouden tehokkuuden kannalta, sekä millä tavoin tehokkuutta olisi mahdollista lisätä lakeja muuttamalla. Oikeustaloustieteen menetelmillä tutkitaan esimerkiksi työehtosopimusten yleissitovuuden ja siihen liittyvän vähimmäispalkkajärjestelmän kansantaloudellista järkevyyttä. Yleissitovuus velvoittaa työnantajaa noudattamaan vähintään niitä määräyksiä, jotka on sovittu säädetyt edellytykset täyttävissä valtakunnallisissa työehtosopimuksissa.

Vähimmäispalkkajärjestelmän haittoja ovat työttömyysriskin kasvaminen muun muassa nuorten ja muiden vähäistä työkokemusta saaneiden työnhakijoiden piirissä, sekä työuupumus kireän työtahdin seurauksena. Vaikeudet uuden työpaikan löytämisessä kasvattavat työntekijöiden vaatimuksia vanhan työpaikan säilyttämiseksi lakisääteisen irtisanomissuojan avulla. Tämä taas pakottaa työnantajat käyttämään määräaikaista työsuhteita, mikä edelleen tukaloittaa työntekijöiden asemaa. Vähimmäispalkoista on myös etua, koska ne vähentävät neuvottelukustannuksia.

Ortodoksisessa oikeustaloustieteessä oletetaan rajoittumaton rationaalisuus niin kuin ortodoksiassa yleensäkin. Oletuksen johdonmukainen soveltaminen edellyttää, että myös lainsäätäjien ja muiden julkista valtaa käyttävien ihmisten käyttäytymistä tarkastellaan tavoitteellisena optimointina. Julkisen valinnan oppisuunnan (engl. *public choice*) keskeisen johtopäätöksen mukaan eduskunta myötäilee päätöksissään eturyhmiä yleisen edun kustannuksella. Vähimmäispalkkajärjestelmä saattaa pysyä voimassa, vaikka sen haitat tiedetään hyötyjä suuremmiksi, jos hyötyjät kykenevät järjestäytymään muita helpommin poliittisiksi eturyhmiksi. Epäsuotavaa lainsäädäntöä syntyy erityisesti

silloin, kun hyödyt ovat selvästi kenen tahansa nähtävissä ja tietyille ryhmille koituvia, mutta haitat ovat välillisiä ja laajalle leviäviä.

Poliittisen päätöksenteon taloustieteellisestä tarkastelusta seuraa suoraan vaatimus julkisen vallankäytön rajoittamiseksi. Konstituutiotaloustieteessä edellytetään, että eduskunnan yläpuolella oleva perustuslaki säädetään yksimielisyysperiaatetta noudattaen. Järkevään yksimielisyyteen pääseminen kansanäänestyksessä on sopimuskustannuksista johtuen mahdotonta. Tämän vuoksi on katsottava riittäväksi, että kaikki kansalaiset pitävät perustuslain säädöksiä ainakin periaatteessa hyväksyttävänä. Perustuslain sallimissa rajoissa eduskunta voi säätää alemman tason lakeja yksinkertaisella tai määräenemmistöperiaatteella.

Kaikkia tässä mainittuja ortodoksisen taloustieteen oppisuuntia voidaan kutsua uusinstitutionaalisen taloustieteen yhteisnimellä. Terminvalinnan alkujuuret ovat Yhdysvalloissa 1800-luvun lopulla alkaneessa, nykyään vanhainstitutionalismiksi kutsutussa instituutioiden taloustieteellisessä tutkimuksessa. Uusinstitutionalismi tarkastelee erityisesti hallinta- ja oikeusinstituutioita, mutta samoja menetelmiä on koettu soveltaa myös epämuodollisiin instituutioihin. Tällä suunnalla rationaalisuuden rajoitteiden sulkeminen ulkopuolelle on osoittautunut erityisen huonoksi ratkaisuksi.

Ortodoksisen taloustieteen oppisuunnat antavat yhdessä valikoiden käytettynä perustietoa yhteiskunnan instituutioista. Seuraavaksi tarkastellaan rajoittuneen rationaalisuuden oletusta ja sen varaan rakentuvia oppisuuntia. Näiden tarjoamien lisänäkökoh- tien valaisemiseksi jatketaan edellä käsiteltyä esimerkkiä työntekijöiden palkkaamisesta ja työhönotosta.

4. Rajoittuneen rationaalisuuden haaste

Ortodoksinen taloustiede perustuu siis rajoittumattoman rationaalisuuden oletukselle. Ihmisillä on jäsentynyt tai jopa täydellinen tietämys päätöksiinsä vaikuttavista asioista, heidän tiedonkäsittelykykynsä on rajaton, eivätkä tunteet sotke heidän päätöksiään. Oletus on sinänsä epärealistinen eikä läpäise empiiristä testausta. Sen avulla saadaan kuitenkin jäsenystä taloudellisiin ilmiöihin ja yhteinen kieli, jolla taloustieteilijät pystyvät keskustelemaan vaivattomasti keskenään. Taloudelliset ilmiöt ovat liian monimutkaisia, jotta rajoittumattoman rationaalisuuden kaltainen yksinkertaistus voisi riittää niiden kaikkien aspektien ymmärtämiseksi. Tämän vuoksi on kehittynyt

oppisuuntia, jotka korostavat rationaalisuuden rajoitteita ja niiden huomioonottamista taloustieteen tutkimuksessa.

Yrityksen henkilöstöpäällikkö tai muu työntekijöiden palkkaamisesta vastaava joutuu tekemään työhönottopäätökset tietämättömänä monista valintoihin vaikuttavista asioista. Käsitteellisesti nämä asiat voidaan jakaa niihin, jotka ovat maailmassa ainakin yhden muun henkilön vaikkakaan eivät työhönottajan tiedossa, sekä niihin, joita kukaan ei vielä tiedä tai ei tule koskaan tietämään. Jos kerran työhönottaja ei tiedä näitä asioita, hän ei myöskään tiedä, kummasta tietämättömyyden lajista on kysymys, tai hän ei ole eroista edes kiinnostunut. Taloustieteen kannalta erottelulla on merkitystä, sillä kokonaan uusi tieto kuten innovaatiot työnhakijoiden soveltuvuustestauksessa ovat oletettavasti hankalampia löytää ja edellyttävät omanlaisiaan instituutioita.

Epätäydellistä tietämystä ja innovaatioita talouden kehityksessä tarkastellaan evoluutiotaloustieteessä. Oppisuunnassa korostetaan muuntelun ja valinnan keskeistä merkitystä niin kuin biologisessa evoluutiossa. Muuntelua saadaan aikaan kilpailun avulla, ja kilpailun pelisäännöt ohjaavat valintaprosessia. Esteettömän kilpailun oloissa millä tahansa yrityksellä on oikeus tarjota työntekijöilleen uudenlaista tulospalkkaus-, työterveys- tai muuta järjestelmää, joka lisää työn tuottavuutta. Jos työntekijät pitävät innovaatiota hyvänä, yritys menestyy ja valikoituminen on tapahtunut. Muiden yritysten jäljittelyponnistelut ja uudet keksinnöt takaavat dynaamisen markkinaprosessin jatkumisen.

Jäsentymättömän tietämyksen oloissa päätöksiä ei voi tehdä optimoimalla. Työhönottajan on tyydyttävä toistamaan toimintatapoja tai heuristiikkoja, jotka hän on havainnut toimiviksi vastaavissa aikaisemmissa tilanteissa tai tietää muuten hyviksi. Tieto käyttökelpoisista heuristiikoista on usein sanatonta. Tämä selittää osaltaan, miksi vanha työntekijä saattaa tehdä työnsä paremmin kuin uusi, jolla on kylläkin hyvä koulutus mutta niukka työkokemus.

Muuttuvan tiedon asettamat vaatimukset on otettava huomioon työntekijöitä palkattaessa ja heidän työtään johdattaessa. Esimiehellä ei ole koskaan riittävästi tietoa, jotta hän voisi suunnitella alaistensa työt näiden puolesta kaikkia yksityiskohtia myöten. Hänen on viisasta hajauttaa päätösvaltaa ja luoda edellytyksiä työntekijöiden aloitteellisuudelle. Myös odottamattomiin muutoksiin sopeutuminen edellyttää, että organisaatiossa on väljyyttä. Työntekijöillä on oltava joutoaikaa, jotta he ehtivät tehdä muutakin kuin toistaa päivittäisiä rutiineja. Heidän on tarpeen tullen kyettävä siirtymään väliaikaisesti tehtävästä toiseen. Työtehtäviä voidaan kierrättää jopa tarkoituksella, jotta uusia

ideoita syntyisi kaiken aikaa. Tärkeintä organisaation väljyys on luovuutta vaativissa tehtävissä kuten tutkimus- ja kehittämistoiminnassa.

Hajautettu päätöksenteko ja reservit eri muodoissa edistävät dynaamista tehokkuutta yhteiskunnan kaikilla tasoilla. Suuri määrä yrittäjistä ja pääomanomistajista kilpailevia kansallisvaltioita menestyy paremmin kuin yksi mammuttivaltio. Markkinatalous on samasta syystä ylivoimainen suhteessa keskussuunnittelutalouteen. Kilpailu aiheuttaa päällekkäisyyksiä ja staattisesta näkökulmasta tuhlausta, mutta tarjoaa samalla puitteita muuntelulle ja tehokkuuden kasvulle pitkällä aikavälillä.

Hajauttamisen, kilpailun ja yleisemmin vapauden merkitystä korostetaan itävaltalaisen taloustieteen piirissä. Markkinatalous nähdään siinä avoimena tiedon löytämisprosessina, jonka suuntaamisessa yrittäjillä on ratkaiseva merkitys. Yrittäjät etsivät voitonmahdollisuuksia ja onnistuessaan hyödyntävät aikaisempaa paremmin olemassa olevaa tietoa sekä löytävät kokonaan uutta tietoa. Edellisessä tapauksessa puhutaan tasapainottavasta tai koordinoivasta ja jälkimmäisessä innovoivasta yrittäjyydestä.

Itävaltalaisen käsityksen mukaan ortodoksinen taloustiede aliarvioi vapauden merkitystä talouden tehokkuudelle. Kun kaikki tieto oletetaan jo löydettyksi tai tiedon katsotaan löytyvän mekaanisesti optimoimalla, markkinatalouden monet instituutiot näyttävät turhanaikaisilta. Miksi yritys mainostaisi ja koettaisi houkutella kuluttajia ostamaan tuotteitaan, jos nämä jo tietävät omat preferenssinsä ja vain toteuttavat mekaanisesti niitä valinnoissaan? Itävaltalaisessa taloustieteessä tutkitaan paljon oikeusinstituutioiden spontaania kehitystä ja kykyä muun evoluution tukemiseen, ja sen edustajia voidaan pitää evolutionaarisen oikeustaloustieteen varhaisina kehittäjinä.

Ihmisen päätöksentekoa ja heuristiikkoja tutkitaan psykologisessa eli käyttäytymistaloustieteessä. Se käyttää runsaasti kokeellisen taloustieteen menetelmiä, joista tärkeimpiä ovat laboratoriokokeet. Eksperimenteissä on havaittu, että ihmisillä on taipumus ankkuroitua päätöksiä tehdessään mielivaltaisiin alkuarvoihin ja jättää esille tuleva lisäinformaatio vähemmälle huomiolle. Työhönottajan voi olla vaikea päästä eroon vaikutelmasta, jonka työnhakija antaa itsestään työpaikkahaastattelun ensiminuuttien aikana. Ankkuroituminen on käyttökelpoinen heuristiikka, koska se säästää niukkoja kognitiivisia voimavaroja. Se johtaa toisaalta myös systemaattisiin virheisiin. Ihmisten käyttäytymisessä ja taipumuksissa havaittuja lainalaisuuksia pyritään selittämään yksityiskohtaisemmin neurotaloustieteessä, joka käyttää magneettikuvausta ja muita aivotutkimuksen menetelmiä.

Talouden toimijoiden taipumus langeta ennustettaviin virheisiin kannustaa muita käyttämään tilaisuutta hyväkseen. Työnhakija käy preppauskursseilla, jotta osaisi tekeytyä puuhakkaaksi haastatteluissa, ja ostaa niihin muttei mihinkään muuhun sopivia vaatteita. Työnantaja voi puolestaan käyttää hyväkseen niin sanottua raamitusvaikutusta. Oletetaan, että hän on valmis maksamaan työntekijälle 3000 euron kuukausipalkkaa lukuun ottamatta huonoja kuukausia, jolloin myynti laskee alle sovitun tason. Palkasta vähennetään silloin 500 euroa. Lopputulos on työntekijän kannalta aivan sama, kuin jos hänelle luvataan 2500 euron peruspalkka ja siihen lisätään 500 euron bonus hyvinä kuukausina. Raamitusvaikutuksen vuoksi jälkimmäinen tarjous tuntuu houkuttelevammalta, ja vaihtoehtojen ekvivalenssi rikkoutuu. Raamittamisella tarkoitetaan päätöstilanteen esitystapaa ja raamitusvaikutuksella esitystavan vaikutusta päätöksen sisältöön.

Kun yritys suunnittelee tulospalkkausta, sen on otettava raamituksen lisäksi huomioon muitakin psykologisia tekijöitä. Tulospalkkaus saattaa syrjäyttää sisäistä motivaatiota ja vähentää ainakin osittain niitä tehokkuusvoittoja, joita järjestelmällä tavoitellaan. Sisäisellä motivaatiolla tarkoitetaan taipumusta tehdä asioita, kuten luovuttaa verta tai auttaa omaa äitiä, niiden itsensä vuoksi ilman mitään erityistä palkkiota. Mielihyvän tunteet ovat sitä voimakkaampia, mitä vapaampia ihmiset kokevat olevansa toimimaan ja mitä suurempina he pitävät vaikutusmahdollisuuksiaan. Tulospalkkaus vähentää sisäisiä kannustintekijöitä ja saattaa tuottaa vaikeasti valvottavia edunsaalistajia, joiden kanssa sopimuskustannukset nousevat korkeiksi.

Tulospalkkaus pilaa sopimussuhteen ilmapiiriä, jos työntekijä mieltää sen epäluuloksi ja luottamuksen puutteeksi. Palkkaneuvottelun ehdottaminen yksistään voi herättää työmotivaation kannalta tuhoisia tunteita. Vähimmäispalkkajärjestelmästä on tässäkin kohtaa etua. Yleissitovuus ei estä osapuolia sopimasta työehtosopimusta parempia työehtoja, mutta ankkuroitumisen vuoksi oikeutta ei käytetä välttämättä hyväksi. Psykologisessa oikeustaloustieteessä (engl. *behavioral law and economics*) tutkitaan lakien tehokkuutta laajemmasta näkökulmasta kuin perinteisessä oikeustaloustieteessä. Tärkeä kysymys samassa yhteydessä on pohtia, miten lainsäätäjät pystyvät tukemaan lainsäädännön keinoilla yhteiskunnassa kehittyneitä työetiikan kaltaisia epämuodollisia instituutioita tai ainakin estämään niiden rapautumista.

5. Optimointilähestymistavan rajallisuus

Instituutio taloustieteen terminä määritellään yhteiskunnan tasolla ilmeneväksi säännönmukaisuudeksi joko ihmisten käyttäytymisessä tai sen tahattomissa vaikutuksissa. Instituutiot liittyvät aina ihmisten välisiin suhteisiin. Ne toimivat monimutkaisissa vuorovaikutus- ja palautesuhteissa keskenään, ja yhdessä ne tuottavat enemmän tai vähemmän hyvän yhteiskuntajärjestyksen. Instituutiot rajoittavat monin tavoin ihmisten toimintaa, mutta ne lisäävät samalla käyttäytymisen ennustettavuutta ja yhteiskunnan vakautta.

Ortodoksinen taloustiede pystyy selittämään hyvällä menestyksellä instituutioiden joitakin piirteitä. Edustava esimerkki hallintainstituutioiden kentältä on ulkoistaminen. Oletetaan, että autotehdas lopettaa tuulilasien tai muun tarvitsemansa autonosan valmistamisen, ja antaa tehtävän toiselle yritykselle. Syynä muutokseen on uusi laadunvarmistusjärjestelmä, jolla tehdas pystyy valvomaan aikaisempaa paremmin alihankkijoiden toimia ja vähentämään komponenttiin liittyvää laatu epävarmuutta.

Toinen mahdollinen, transaktiokustannusteoriassa korostettu, selitys liittyy erikoistuneeseen pääomaan. Jos komponentin valmistuksessa tarvitaan laitteita, joita ei voi juuri käyttää muuhun tarkoitukseen, laiteinvestoinnit ovat alihankkijalle riski. Järkevä alihankkija suojautuu riskin varalta hinnoittelemalla valmistussopimuksen niin, että se on myös pitkällä aikavälillä voitollinen. Tämän seurauksena tuulilasit tulevat ehkä liian kalliiksi, jotta kumpaakin tyydyttävä sopimus saataisiin aikaan. Alihankkijan saattaa olla tarpeen ottaa huomioon jopa se kauhukuva, että vastapuoli on opportunisti ja käyttää neuvotteluasemaansa härskesti hyväksi heti, kun siihen tarjoutuu tilaisuus. Jos sinisilmäinen alihankkija on tehnyt investoinnit ja autotehdas uhkaa sopimuksen irtisanomisella, muuta neuvoa ei kenties ole kuin alistua alentamaan tuulilasien hintaa. Asetelma muuttuu, jos tuotantomenetelmien kehittymisen tai muun innovoinnin tuloksena erityispääoman tarve vähenee. Alihankkija uskaltaa silloin tarjota edullisempia ehtoja, ja autotehtaan kannattaa harkita ulkoistamispäätös uudelta pohjalta.

Tässä esitetyt standardin ortodoksitaloustieteen selitykset ulkoistamiselle eivät ole tyhjentäviä, sillä rationaalisuus on rajoittunutta. Autotehdas alkaa esimerkiksi epäillä, että sillä ei ole raskaan organisaatorakenteen vuoksi enää riittävästi kyvykkyyksiä kehittää iskunkestäviä tuulilaseja, ja se ryhtyy käyttämään useita alihankkijoita. Tuloksena syntyvä yritysverkosto on ikään kuin kokeilulaboratorio, josta putkahtaa ajan kuluessa ennalta ehkä täysin arvaamattomia keksintöjä. Rationaalinen autotehdas ottaa

tällaiset näkökohdat huomioon, ja koettaa arvioida valmistaa-tai-ostaa -päätöstensä dynaamiset vaikutukset uuden tiedon löytymiseen. Nämä ovat evoluutiotaloustieteen keskeisiä tutkimuskysymyksiä.

Käyttäytymistaloustieteessä korostuvat epätäydellisen tietämyksen ohella tiedon käsittelyn rajoitteet ja niiden vaikutukset instituutioiden kehittymiseen. Alihankintasopimusten epäonnistuminen ei välttämättä johdu ollenkaan siitä, että osapuolet pyrkivät jymäyttämään toisiaan. Syynä voivat olla hankaluudet ymmärtää toisen osapuolen tavoitteita ja päästä samalle aaltopituudelle. Myöhemmin jompikumpi ehkä hoksaa, että yhteistyö saadaan pelaamaan, kun alihankkija toimii autotehtaan vieressä tai saman katon alla, työntekijät juttelevat keskenään kahvitauoilla ja ylipäätään tieto kulkee juoheasti.

Instituutiot syntyvät usein heuristisen käyttäytymisen seurauksena, ja ne puolestaan muovaavat yksilöjen toimintaa. Yhden toimijan peukalosääntöä alkavat käyttää muutkin, seurauksena on laajaa säännönmukaisuutta käyttäytymisessä, ja tämä vaikuttaa takaisin peukalosääntöjen muuntumiseen. Heuristiikat ja instituutiot kehittyvät siis vuorovaikutuksessa toistensa kanssa. Optimointiteorian rajalliset edellytykset selittää instituutioita johtuvat suurelta osin tästä kytkennästä. Instituutioiden kaltaisia säännönmukaisuuksia voi syntyä puhtaan optimointikäyttäytymisen tuloksena. Esimerkiksi rahapolitiikassa saatetaan noudattaa rahan määrään tai korkoihin sidottuja heuristiikkoja, jotta keskuspankki lisäisi uskottavuuttaan ja onnistuisi paremmin inflaation torjunnassa. Heuristiikkoihin ja sääntöihin perustuva toiminta tulkitaan silloin aikaepäjohdonmukaisuusongelman optimaalisena ratkaisuna. Ortodoksinen tutkimus ei siis ole hyödytöntä, mutta se on riittämätöntä.

Ortodoksista taloustiedettä arvostellaan usein siitä, että sen mallit perustuvat epärealistiselle oletukselle ihmisten rationaalisuudesta. Tämä ei ole ongelman ydin. Kaikki taloustiede oppisuunnasta riippumatta perustuu mallien käytölle, ja malleissa joudutaan aina tekemään oletuksia. Kritiikkiin on aihe, jos yksi oppisuunta alkaa pitää tiettyä rationaalisuuskäsitystä taloustieteen määrittelevänä piirteenä, monopolisoi koko tieteenalan nimen käyttöönsä, ja rajoittaa muista oppisuunnista ja tieteistä tulevaa kilpailua.

Yksipuolisten olettamusten riskit tulevat selvimmän ilmi, kun niiden pohjalle rakennettua teoriaa käytetään normatiivisten arvioiden ja suositusten perustana. Esimerkiksi horisontaalinen hintakartelli kahden yrityksen välillä on suurella todennäköisyydellä kansantaloudellisesti epäsuotava markkinahäiriö, kun se on optimoinnin

tulos. Yhtä varmaa kartellien haitallisuus ei ole reaalimaailman olosuhteissa, joissa toimintaympäristön epävarmuutta ja monimutkaisuutta vähentävät instituutiot voivat parantaa markkinoiden suorituskykyä ja estää markkinahäiriöitä. Ellei yritys pysty ennakoimaan tuotteensa hintakehitystä eikä saa suojautua virheiltä sopimalla kilpailunrajoituksista muiden yritysten kanssa, tuottavuutta lisäävät investoinnit saattavat jäädä tekemättä, ja hinnat ovat lopulta korkeampia kuin hintakartellissa.

6. Taloustieteilijöiden ankkuroituminen

Taloustieteilijöiden rationaalisuus on rajoittunutta aivan niin kuin muidenkin ihmisten. Heidän tekemiään valintoja tutkimuksensa kohteista ja menetelmistä voidaan selittää käyttäytymistaloustieteen avulla. Tieteenharjoittajat tekevät työhönsä liittyviä päivittäisiä ratkaisuja noudattamalla hyviksi havaitsemiaan heuristiikkoja. Tiedeyhteisössä laajalti ja pitkään esiintyvät säännönmukaisuudet ovat tieteen instituutioita, ja näistä muodostuvat järjestelmät ovat tieteen paradigmoja. Yksittäiselle tutkijalle helppo ratkaisu on omaksua jonkun jo olemassa olevan paradigman toimintatavat. Paradigmat helpottavat päätöksentekoa epävarmuuden oloissa, säästävät kognitiivisia voimavaroja ja muodostavat tiedeyhteisön sosiaalisen pääoman. Tieteen erottaminen epätieteestä perustuu paradigman luonteesta johtuen väistämättä jonkinlaisen konsensuskriteerin käyttöön.

Paradigmoista on suurta hyötyä tieteen edistymiselle. Tutkijoiden työskentelyä halvaannuttaa jatkuva epätietoisuus siitä, onko ainutkaan heidän esittämistään väittämistä lopulta tosi ja tieteeksi kelpaava. Paradigman yhdistävät periaatteet luovat sen piirissä toimiville huojentavan illusion epävarmuuden hallinnasta sekä suotuisat edellytykset tiedon lisäämiselle paradigman sisällä. Tutkimustyön tehokkuus kasvaa myös sitä kautta, että ajattelun niukkoja resursseja vapautuu yleisluontoisten vaikeuksien pohdiskelusta vaativimpien ongelmien ratkaisuun. Paradigma on lisäksi hyödyllinen edistäessään eri tutkijoiden ponnistelujen koordinoitumista matkalla kohti yhteistä päämäärää.

Paradigmoista on myös haittaa, ja pahimmillaan niistä kasvaa tulppia tieteen kehitykselle. Jotta paradigma pystyisi tarjoamaan tarvittavan tukipisteen ainakin joksikin aikaa kaoottisessa maailmassa, sen on väistämättä edellytettävä keskuudessaan dogmatismia. Tämä hidastaa tutkijoiden mahdollisuuksia uudistaa paradigman pelisään-

töjä, kun vanhat osoittautuvat epätarkoituksenmukaisiksi. Sekä pysyvyys että uudistumiskyky ovat menestyvän paradigman tunnusmerkkejä, ja ydinkysymys on sopiva suhde niiden välillä. Vanhentuneista opinkappaleista ei ole viisasta pitää ikenet irvellään kiinni, mutta uusien perässä ei myöskään pidä juosta muotituulien kääntyessä milloin mihinkin suuntaan.

Tieteellinen edistys edellyttää muuntelua. Sosiaalisessa evoluutiossa tärkein variaation lähde on ihmisten erilaisuus ja heidän vaihteleva kykynsä löytää uusia ideoita. Paradigma voi tämän perusteella edistää omaa uusiutumistaan sietämällä keskuudessaan toisinajattelua sekä tukemalla monitieteistä tutkimustyötä ja paradigmojen välistä liikkuvuutta. Tieteenalojen välinen mustasukkainen rajavartiointi on varma keino köyhdyttää innovatiivisuutta.

Taloustieteen ortodoksisen paradigman keskeisin instituutio on optimointiolettamus. Se helpottaa suuresti yksittäisen tutkijan elämää kamppailussa tietämyksen ja kognition rajoja vastaan. Olettamuksessa on ironista, että se todistaa juuri sellaisen epätäydellisyyden olemassaolosta, joka halutaan kieltää taloustieteellisen tutkimuksen kohteena olevilta ihmisiltä. Inhimillistä taipumusta takertua aikansa eläneeseen paradigmaan voidaan selittää samoilla käyttäytymistaloustieteen välineillä kuin paradigman syntymistä.

Työhönottajan päätöksenteossa tarkasteltiin edellä ankkuroitumisheuristiikkaa, jossa ajattelu saattaa perustua päätöksen kannalta mielivaltaiseen alkuarvoon. Ankkuroitumisesta on kysymys myös silloin, kun yrityksen johtaja pitää tämän vuoden myyntiä lähtökohtana ensi vuoden myyntibudjettia laatiessaan, lautamies kantajan vaatimusta kohtuullista vahingonkorvausta harkitessaan, ja yrittäjä tämän hetken hintoja hintaennusteita tehdessään.

Käyttäytymistaloustieteen tutkimustulokset pätevät taloustieteilijöihin yhtä hyvin kuin muihinkin ihmisiin. Ortodoksisen taloustieteen tutkijoilla voidaan väittää olevan lähes vaistomainen taipumus ankkuroitua optimointiolettukseen ja muotoilla kaikki vastaantulevat tutkimusongelmat optimointimallin muotoon. Ankkuroitumisheuristiikka on tieteessä ja muilla elämänalueilla usein hyödyllinen päätöksenteon apuväline, mutta se johtaa myös systemaattisiin virheisiin. Päätösanomaliaista on vaikea päästä eroon, sillä ajatteluprosessien yksityiskohdat ovat usein tiedostamattomia.

Ranskassa taloustieteen opetukseen turhautuneista opiskelijoista alkunsa saanut *Post-Autistic Economics Network*¹ puhuu provosoivasti autismista. Lääketieteessä autismilla tarkoitetaan psykiatrista kehityshäiriötä, jolle on ominaista kyvyttömyys reagoida ulkoisiin ärsykkeisiin ja sairaaloinen taipumus uppoutua omaan mielikuva-maailmaan. Ortodoksinen taloustiede saattaa jopa antaa vaikutelman suuren luokan tieteellisestä fuskusta, jota edes fanaatikot eivät ota aivan täydestä.

Ortodoksinen taloustieteen optimointimenetelmä soveltuu hyvin erityisesti sellaista ilmiöiden tarkasteluun, jotka ovat melko yksinkertaisia ja esiintyvät vakaassa ympäristössä. Esimerkkejä voisivat olla kaupankäynti torilla ja pörssissä, tai kahvi, kankaat ja puutavara, joita kauppahuoneet ostivat ja myivät 1800-luvulla päivän hintaan. Nykyajan kompleksisissa ja muuttuvissa oloissa monipuolisemmat välineet ovat välttämättömiä erityisesti instituutioiden selittämisessä.

Taloustieteeseen on tieteen evoluution tuloksena syntynyt melkoinen määrä erilaisia oppisuuntia. Ne valottavat kansantaloudellisten ilmiöiden eri puolia ja yhdessä taiten käytettynä antavat hyvää kokonaiskäsitystä talouden toiminnasta. Oppisuunnat kietoutuvat toisiinsa, kuten edellä olemme nähneet, ja tuottavat samalla siemeniä taloustieteen jatkuvalle evoluutiolle. Instituutiotaloustieteessä on valitusta menetelmällisestä otteesta riippumatta muodostettava ainakin karkea käsitys talouden toimijoiden käyttäytymisestä todellisuuden olosuhteissa. Ihmisen päätöksenteosta tarvitaan teoria, joka on psykologisesti perinteistä rajoittumattomasti rationaalisen valinnan teoriaa rikkaampi, muttei kuitenkaan liian monimutkainen suhteessa odotettavissa olevaan hyötyyn instituutioiden synnyn ja säilymisen selittämisessä. Missään vaiheessa ei ole tarkoitus luopua taloustieteen tavasta tehdä oletuksia, vaan ainoastaan valita oletukset aikaisempaa monipuolisemmin.

¹ Verkkosoite www.paecon.net, haettu 14.2.2011.